

TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ TERMİN VƏ ANLAYIŞLARIN MƏNTİQİ-FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə terminoloji lüğətlərin tərtibində termin və anlayışların məntiqi-funksional xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müasir elmlərin sürətli inkişafı yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması ilə nəticələnir. Yeni elmi istiqamətlərin inkişafı terminlərin istifadə sahələrinin sərhədlərini genişləndirir. Ona görə də tərtib olunan lüğətlər elm və texnikanın ümumi inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirməli və ona uyğun tərtib edilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, termin elmi dilin funksional vahididir. Terminin təyin edilməsi fəlsəfə, linqvistika, semiotika, informatika və digər elm sahələrinin başlıca istiqamətidir. Termin həmişə semantik tərkib hissəsidir. Bu nəzərə alınaraq lüğətlərin tərtibində termin və anlayış münasibətinin təyin olunması vacib şərtidir. Anlayış -ümumiləşmiş formada predmet və məfhumlar və onların xüsusiyyətləri olaraq meydana çıxan ümumi və spesifik əlamətlərin təyin edilməsi yolu ilə təyin edilir və bu obyektləri arasındakı münasibətləri ifadə edir. Obyektiv gerçəklikdə predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasında əsas üsullar - abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyinetmədir.

Açar sözlər: terminoloji, lüğət, termin, anlayış, funksional xüsusiyyət, terminologiya.

Giriş: Müasir cəmiyyətdə insan həyatının bütün sahələrində informasiya həcminin kəskin artımı və bu artımın durmadan yüksəlməsi, elmin müxtəlif sahələrinin sürətli inkişafı, yeni məfhumların yaranması terminoloji sistemi zənginləşdirir. Anlayışların bir sahədən digərinə transterminləşməsi elmi dilə təsir göstərir və müasir dövrdə elmlərin inkişafı və elmi biliklərin inteqrasiyası sahədaxili axtarışların qismən sahələrarası axtarışlara çevrilməsini gerçəkləşdirir. A. Əfəndizadə yazır: “Terminologiya elmin, texnikanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Terminologiya alim və mütəxəssislərin gündəlik ehtiyaclarına xidmət edir. Odur ki, dildə yeni terminlərin yaradılması, mövcud terminlərin işlədilməsinin qaydaya salınması da birinci növbədə onların vəzifəsidir.” [1, s.21]

Müasir elmlərin sürətli inkişafı yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması ilə nəticələnir və bir-biri ilə əlaqəsi olan elmlərin terminlərinin müştərək işlənməsinə əsas verir. Yeni elmi istiqamətlərdə yaxınlıq, müştərəklik informasiya cəmiyyətində terminlərin istifadə sahələrinin sərhədlərini genişləndirir. Ona görə də tərtib olunan lüğətlər elm və texnikanın ümumi inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirməli və ona uyğun tərtib edilməlidir. Terminoloji lüğətlərin tərtibində terminin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması lüğətin sözlüyünün tərtibində mübahisəli məsələləri aradan qaldırır. Nəzərə alınmalıdır ki, termin elmi dilin funksional vahididir. Terminin təyin edilməsi fəlsəfə, linqvistika, semiotika, informatika və digər elm sahələrinin başlıca istiqamətidir. Hər bir sahə anlayışı ifadə edilən termini müxtəlif cəhətdən təyin edir. V.P.Danilenko terminin tərifinin müxtəlif variantlarını vermiş və termin kimi çoxcəhətli hadisənin bir təriflə təyin olunmasının qeyri mümkünlüyünü qeyd etmişdir. [3,s.18]

Əslində isə bütün təriflərdə “termin” anlayışını təyin edən əsas və zəruri əlamətlər əsas götürülür. Yəni, terminlər müəyyən sahəyə aid xüsusi anlayışları bildirən söz və söz birləşmələridir. Hər bir termin tərif və ya definisiya vasitəsilə anlayışın təyini və aydınlaşdırılmasının nəticəsidir. F. de Sössürün irəli sürdüyü prizmadan baxılırsa, “termin dil işarəsidir”. Başqa sözlə desək, adlan-

dırılanı və adlandırılanı olan dil vahididir. Terminin başqa dil işarələrindən fərqi onun semantik ekstensiyasının adlandırılanla müqayisədə adlandırılandan daha əvvəl təyin olunmasındadır. Bu və ya digər dil formasının nəyi ifadə etməsini bilmədən anlayışın dərk olunması mümkündür. Anlayış terminindən əvvəl gəlir. Terminin başqa səciyyəvi cəhəti ondadır ki, onun adlandırdığı digər adlandırılanlar sırasında definisiya alır. Digər adlandırılanlarla yeni adlandırılan eyni sahəyə aid olurlar. Başqa sözlə desək, təcrid olunmuş şəkildə termin yoxdur. Termin həmişə semantik tamın tərkib hissəsidir. Bu semantik tam elm, praktik fəaliyyət, mexanika və s. ola bilər. Terminin sahəsi həmişə xüsusi sahədir. Məsələn, yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem yaranır. Beləliklə, termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandırılan, xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir.

XXI əsr kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də global informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. İnformatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, riyazi təminat və tətbiqi proqramlar, əməliyyat sistemləri, verilənlər – biliklər bazaları və ekspert sistemləri, elektron hesablama maşınları sistemləri və şəbəkələri və digər bölmələrini əhatə edən terminlər yaranmışdır. Məsələn, akselerator, drayver, piesel, kompüter, printer, servis, skaner, server, selektor, relyasiya, nişanlanmış fayl, printer, sırınaqlı printer və s. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem yaranır. Yeni yaranan və terminoloji sistemi təşkil edən bu terminlər informatika sahəsi ilə bağlıdır. Eləcə də elmin müxtəlif sahələrində həmin sahə ilə bağlı terminoloji sistem yaranır. Bu terminoloji sistem isə sahə ilə bağlı lüğətlərdə toplanır. Məsələn, fizikada, *Kulon* (Kl)- beynəlxalq sistemdə yük vahidi cərəyan şiddəti 1A olduqda naqilin en kəsiyindən 1 san ərzində keçən yükün miqdarına kulon deyilir. Kulon haqqında verilmiş birinci izahda işlənmiş dörd söz iki-iki birləşərək iki termin yaratmışdır: Beynəlxalq sistem, yük vahidi. Kulonun definisiyasında və ya kulon anlayışının tərifində istifadə olunmuş “cərəyan şiddəti”, “amper”, “naqıl”, “saniyə”, “yük” fizikada işlənən terminlərdir. Onların hər biri fizikada anlayış kimi təyin olunur. Deməli, kulon anlayışını təyin edərkən 5 terminə istinad olunur ki, onların hər birinin arxasında müəyyən anlayış durur. Qeyd edilənlər bir daha təsdiq edir ki, hər bir termin müəyyən anlayışı bildirir və bu anlayış başqa anlayışlarla müxtəlif səciyyəvi əlaqələrə malikdir.

Əgər sahənin bütün anlayışlarının bir-biri ilə əlaqələr zəncirini qursaq olduqca mürəkkəb bir sxem alınır. Bu sxemdən anlayışların hamısı bir-biri ilə birbaşa bağlanmasa da, dolayısı ilə bağlanır. Deməli, sahə anlayışları bir-biri ilə əlaqələnən mürəkkəb bir sistem təşkil edirlər. Bu cəhət bütün sahə terminologiyalarına xasdır. Əlaqənin müxtəlif sayda anlayışlar arasında olması riyaziyyat, fizika, psixologiya və s sahə terminlərinin zəruri şərtidir. Məsələn, fizikada, cərəyan şiddəti ↔ yük; cərəyan şiddəti ↔ gərginlik; cərəyan şiddəti ↔ müqavimət; müqavimət ↔ gərginlik və s.; riyaziyyatda, inteqral → xüsusi inteqral, inteqral ↔ funksiya artımı, inteqral ↔ arqument artımı və s.; psixologiyada qavrayış ↔ hiss üzvləri, qavrayış ↔ duyğu, qavrayış ↔ inikas, qavrayış → qavrayışın sabitliyi, intuisiya → mühakimə, intuisiya → sezmə və s.

Elmi nəzəriyyənin, qanunun, prinsipin, müddəanın formalaşdırılma aləti olan termin və onların toplusu olan terminologiya elm və texnikanın vacib tərkib hissəsidir. Bu hökm terminlərsiz elmin tam olmadığını təsdiq edir. *Potensial, elektrik yükü, kulon, cərəyan, gərginlik, müqavimət* və s. terminlər olmadan fizikanın elektrik bəhsindən danışmaq mümkün olmadığı kimi, bilik, bacarıq, vərdiş, təkrar, təlim kimi terminlərin ifadə etdiyi anlayışlar təyin olunmadan pedaqogikadan danışmaq olmaz. Fizikanın, riyaziyyatın, kimyanın, eləcə də biologiyanın, nəhayət, hər bir sahənin anlayışları adlandırılmalıdır. Çünki sahənin bir anlayışı digərinin təyin edilməsi üçün lazımdır. Sahənin hər bir anlayışının definisiyasında başqa anlayışların adlarından və ya terminlərdən istifadə olunur. Deməli, termin yalnız sahə anlayışının adı deyildir, onun başqa funksiyaları da vardır. Terminin əsas funksiyası həm də yeni anlayışı formalaşdırıb yaradan vasitə olmasıdır. Dilçilikdə terminin ma-

hiyyətinə münasibətdə V.M.Leyçikin mövqeyi spesifikliyi ilə fərqlənir. O, terminin mahiyyətini açmaq üçün “dil substratı konsepsiyası”nı irəli sürür. Bu konsepsiya əsasında terminlərdə dil, məntiq və terminoloji layları fərqləndirmək lazımdır. V.Leyçikə görə, termin üçlaylı mürəkkəb quruluşdur. Termini aşağıdakılar təşkil edir: 1) təbii dil substratı; 2) məntiqi substrat; 3) terminoloji mahiyyət.

Təbii dil substratı terminin quruluşunun maddi (səs və ya qrafik) və ideal (semantik) komponentləridir. Bu komponentlər terminin bu və ya digər təbii dilə aidliyi ilə təyin olunur. Məntiqi substrat terminə anlayışlar sistemində mənsub olan konkret və ya abstrakt anlayışı adlandırmağa imkan verən məzmun əlamətidir. Terminoloji mahiyyət terminə insan bilikləri və ya fəaliyyətinin, müəyyən xüsusi sahəsinə təsvir edən nəzəriyyə elementi funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən məzmun və funksional əlamətlərdir. Buna görə də termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxildir. Termin anlayışının izahı ilə bağlı olan hər bir şey linqvistikamı yalnız müxtəlif elmi bilik sahələri ilə deyil, həm istehsal praktikası, eləcə də peşə və sənətlə yaxınlaşdırır. Bu və ya digər elm, mədəniyyət, istehsal fəaliyyəti sahəsinin terminologiyası tarixi təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında ardıcıl məlumatdır. Hər bir elmin tarixi anlayış və terminlərin tarixini özündə birləşdirilməsi danılmaz faktır. Terminlərdə elmin tarixi inkişafı özünü əks etdirir. Bu istiqamətdə tədqiqatlarda dilçilərlə sahə mütəxəssislərinin əməkdaşlığı xüsusilə zəruridir. Terminologiya tarixi yalnız milli elm tarixi deyil, həm də beynəlmiləl problemdir. Çünki beynəlmiləl terminlərin hər birinin arxasında dünyəvi elmin inkişafı dayanır. Dünya elminin, insan sivilizasiyasının, xalqların mədəni qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi bu terminlərdə yaşayır. Bu terminlər ifadə etdiyi anlayışla müəyyən funksiya yerinə yetirir və terminoloji lüğətlərin tərtibinə zəmin yaradır. Cəmiyyət həyatındakı əsaslı dəyişikliklərin insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən elmə təsirini aydınlaşdırmağa olan tələbatını artırır.

Hər bir elm sahəsi isə üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: onun məzmununu təşkil edən və özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsində meydana çıxan təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi biliklər sahəsinə bu üç atribut olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır. Elmi anlayışlar məhz dil vahidləri, terminlər vasitəsilə elmə daxil olur. Anlayışların ifadə vasitəsi kimi elmə daxil olan bu terminlər isə terminoloji lüğətlərdə toplanır və əsas məzmunları, mənası müəyyənləşdirilir.

Anlayışın meydana çıxması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Anlayışlar elmin yeni nailiyyətlərini, eləcə də ictimai praktikanın yeniliklərini özündə birləşdirir. Hər bir elmin anlayışlar sisteminin və terminologiyasının yaranması bu elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Elmi biliklərin keyfiyyətə yeni elmi-nəzəri səviyyəyə keçməsi onun anlayışlar sisteminin formalaşması və sabitləşməsi ilə möhkəm əlaqədar olur. Anlayışlar tədricən qeyd olunan, təyin edilən mənə alır. Bu anlayışlar inkişaf etmiş nəzəri sistemin vahidlərinə çevrilirlər. Elm özünün nəzəri inkişaf səviyyəsinə keçənə qədər kateqoriyalar sisteminin formalaşması dövrünü keçirir. Anlayışın yaranmasının son mərhələsi onun terminlə adlandırılmasıdır. Əgər adi danışmaq dilində söz bir neçə mənəyə malik ola bildiyi halda, elmi dildə işlənən xüsusi sözlər, terminlər təkmənalılığı ilə seçilir. Elmi dilin dəyişməsi, onun inkişafı ümumədəbi dildə gedən proseslərlə, həmçinin müxtəlif tarixi dövrlərdə elmin inkişaf xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. Elmi dilin terminologiyasında üç müstəqil layı ayırmaq olar: “1) qeyri-terminoloji leksika (dilin əsas və köməkçi sözləri); 2) ümumelmi leksika (elmi ünsiyyətin xüsusi sözləri); bura müxtəlif elm sahələrində işlənən xüsusi sözlər daxildir. Müasir dövrdə elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyası sayəsində bu laydakı sözlərin sayı daim artır; 3) məxsusi terminoloji leksika (konkret terminosistemin xüsusi sözləri)” [3,s.18].

Terminoloji lüğətlərə də terminosistemi təşkil edən terminlər daxil edilir və bu prosesdə onun əlamətləri nəzərə alınmalıdır. A.A.Reformatski sahə terminologiyasının inkişafının elmin inkişaf səviyyəsi ilə bağlılığını qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, elm nə qədər çox inkişaf edib təkmilləşirsə onun terminoloji sistemi də bir o qədər sabitləşir, təkamül edir [5,s.47].

Terminologiyada üç qrup leksik vahidlər diqqəti cəlb edir. 1) sözün həqiqi mənasında terminlər; 2) yalnız nominativ funksiya yerinə yetirən nomenklaturalar; 3) qismən müxtəlif elm sahələrinə

aid olan terminlər. Bu qruplardan birinci və üçüncüdə termin-anlayış uyğunluğu aşkara çıxır. “Terminoloji sahə” anlayışı burada xüsusi funksiya daşıyır yəni, termin üçün sahə onun terminoloji mahiyyət kəsb etdiyi sahədir. Terminoloji sahədən kənarında onların terminoloji mahiyyəti itir. Lüğətlərin tərtibində bu xüsusiyyətlər nəzərə alınır və sahələrin terminlərini əhatə edən lüğətlər tərtib olunur. Lakin bəzi hallarda eyni səs cildinə malik olan omonim termin bir neçə terminoloji sahədə işlənir. Məsələn, diqqət, nitq, maraq, dominant terminləri pedaqogika, psixologiya, fiziologiyada işlənir. Çünki nitq həm dilçilik, həm psixologiya, həm də fiziologiyada işlənən termindir. Müxtəlif sahələrdə bu terminlərin əlamətləri daşdığı funksiyaya görə xarakterizə edilir. Bu baxımdan onların sahəyə görə definisiyası da fərqlənməli, işləndiyi sahələr qeyd edilməlidir. Eyni termin fərqli sahələrdə eyni mənada işləndikdə o, bu sahələrin hər birinin termini olur. Belə hal sahələrin inteqrasiyasının nəticəsidir.

Terminologiyada rast gəlinən başqa bir cəhət eyni terminin eyni sahədə müxtəlif mənalarda işlənməsində özünü göstərir. Belə cəhət daha çox humanitar, ictimai-siyasi elmlərdə qeydə alınır. Məsələn, *arbitraj*– 1. hüquqda, mübahisə edən tərəflərin ekspert hakimlər rolu oynayan müstəqil arbitrlərə müraciət etmələri yolu ilə mübahisələrin həll edilməsi üsulu. Bu halda arbitrləri ya mübahisə edənlər özləri seçir, ya qarşılıqlı razılaşma əsasında təyin edilir, ya da qanunla müəyyən edilmiş qaydada təyin edilir. 2. iqtisadiyyatda, müəssisələr, təşkilatlar, idarələr arasında əmlak mübahisələrinin həll edilməsi, eləcə də müqavilənin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar iddiaların tənzimlənməsi məqsədilə yaradılmış dövlət orqanı; *Apofeoz* – 1. politologiyada - hər hansı hadisəni və ya şəxsiyyəti şişirtmək, məşhurlaşdırmaq; 2. incəsənətdə - bayram konsertinin, tamaşanın sonu, yekun kütləvi səhnəsi; 3. ədəbiyyatda - hadisənin böyük təmtəraqla, təntənə ilə sona yetməsi. Eyni terminin müxtəlif mənalara malik olması, fərqli definisiyalar daşması sahələrdə qeyd edilməsi ilə fərqləndirilir.

Terminologiyada sahə mühüm anlayışdır. Sahə termini hər bir terminin mövcud olduğu spesifik oblastdır. Bu oblast daxilində termin onu səciyyələndirən bütün əlamətlərə malik olur. Sahə müəyyən sərhədə malikdir. Bu sərhəd sahənin məhdudluğunu və ya qapalılığını şərtləndirmir. Sərhəd sahəni söz və başqa sahə terminlərindən ayırır. Sərhəd sahənin demarkasiya xəttidir. Bu xətt bir sahəni ona yaxın olan sahələrdən ayırır. “Terminin sahəyə aidiyyəti onun əsas xüsusiyyəti, termin olmayan sözlərdən fərqləndirici əlamətidir. Anlayışlar sahəsi sahə anlayışları toplusu, terminlər sahəsi isə sahə terminləri toplusudur. Sahənin birinci və başlıca əlaməti onun ekstralinqvistik istiqamətliyi” [6,s.110].

Ekstralinqvistik, intralinqvistik amillərin təsiri ilə sahəyə yeni-yeni terminlər daxil olur. Termin bir sahədən digərinə keçdikdə reterminləşmə hadisəsi baş verir. Bu da yeni sahəyə keçidlə bağlı terminin mənasında və onun ifadə etdiyi anlayışın definisiyasında baş verən dəyişiklikləri əhatə edir. Terminologiyada sahələrarası omonimlik mümkündür. Bu zaman termin hər sahədə başqa anlayışı, məfhumu ifadə edərək yeni mənə qazanır. Elmi terminologiyanın yeniləşməsinin müxtəlif üsulları vardır. Bunlardan birincisi terminləşmədir. Ümumişlək leksik vahidlər elmi anlayışı ifadə edərək terminləşir. İkinci üsul terminoloji derivasiyadır [6]. Terminlərin derivasiyası ümumişlək leksikanın derivasiyasına oxşar şəkildə də müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu xüsusiyyətləri dörd yerə ayırmaq olar: 1) terminlər sahə anlayışlarını adlandırır; 2) terminoloji derivasiya şüurlu şəkildə gedir; 3) terminlərin düşünülərək yaradılması prosesə nəzarət etməyə imkan verir; 4) sözdüzəltmə vasitələri terminin başa düşülən daxili formasının yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bunların unifikasiya prosesində bu amillər əsas götürülməli, terminin spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır.

A.V.Superanskaya göstərir ki, XIX əsrin ortalarına qədər terminlərin əsas hissəsi üç üsulla əmələ gəlmişdir: 1) ümumişlək sözün işlənməsinə bir sıra məhdudiyyətlər qoyulması; ümumişlək söz müəyyən məhdud zonada işlənilir və onun məntiqi mənsubluğunda da məhdudiyyətlər əmələ gəlir. Nəticədə ümumişlək söz terminə çevrilir. 2) dildə mövcud olan sözlər əsasında termin-söz birləşmələri, termin-frazalar əmələ gəlir; 3) sahənin inkişaf etməsi ilə yeni anlayışlar təyin edilir və həmin anlayışlar adlandırılır” [6,s.114].

Sonuncu üsul termin yaradıcılığıdır. Nominasiya prosesi çoxmərhələlidir. Yeni terminin yaradılması zamanı aralıq variantlardan istifadə oluna bilər. Eyni anlayışın bir neçə terminlə adlandırıl-

ması mümkündür. Məsələn, kserokopiya-üzçixarma, auksion-hərrac, dublikat-ikinci nüsxə, embrə-qo-qadağa, konsensus-yekdillik sözü ilə paralel işlənir. Çox vaxt inkişaf prosesində milli terminlərlə alınma terminlərin belə paralelliyi alınmanın dildən sıxışdırılıb çıxarılması ilə nəticələnir. Terminoloji lüğətlərdə paralellik öz əksini tapmalıdır. Terminologiyada gedən proseslər lüğətlərdə qorunub saxlanılmalıdır. Yaxud da *kontrakt* termininin hüquq terminləri lüğətində müxtəlif mənaları əks olunur. *Kontrakt* termini müasir Azərbaycan dilində *kəsmət* və *bağışlama* mənaları mövcuddur. Son zamanlar demək olar ki, *kontrakt* termini *saziş* və *müqavilə* terminləri ilə paralel olaraq işlədilir. Bunlar arasında sərhədlər, paralel işlənmələrinin səbəbləri şərh olunmalıdır. *Kvorum* alınan dildə “hansılardan ki iştirakı kifayətdir” mənasını bildirir. Əvvəllər *kvorum* kimi işlədilsə də son zamanlar “*yetərsay*” termini ilə əvəz olunmuşdur ki, bu da məqsədəuyğundur. *Suveren* (fran souverain) termini alınan dildə “ali hakimiyyəti daşıyan” mənasında istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində də bir çox hallarda “suveren” termini işlədilir. Lakin bu terminin Azərbaycan dilində “müstəqil”, “azad” qarşılıqları mövcuddur. *Konsensus* termini ingilis dilindən alınaraq (ingiliscə consensus) yekdillik sözü ilə paralel işlənir. *Embarqo* termini Azərbaycan dilində qadağa termini ilə paralel işlənir. Unifikasiya prosesində bu terminlərdən anlayışı hansı termin dəqiq ifadə edərsə, o termin lüğətə daxil olur. Buna görə də unifikasiya prosesində terminlərin müəyyən qismini sahələrarası, eləcə də fənlərarası əsasda təhlil etməklə onların semantik fərqlərini, daha doğrusu, anlayışa uyğunluğuna görə mənə fərqlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Belə təhlil linqvistik nöqtəyindən anlayışların konnotativ fərqlərini aşkara çıxarır, onları ifadə edən terminlərin hansı sahədə necə işlənməsinə imkan verir. Koqnitiv terminologiya baxımından termin dinamik hadisə kimi götürülür. “Termin dərk etmə, koqnisiya prosesində yaranıb formalaşır, verballaşan konsept bu və ya digər nəzəriyyə, konsepsiya ilə bağlı olmaqla müəyyən bilik sahəsində dərk olunur” [4, s.21].

Terminologiyada terminlərdə özünü əks etdirən uzual polisemiya müşahidə olunur. Uzual polisemiya eyni terminlə müxtəlif anlayışları adlandırma prosesində yaranır. Təlim və təhsil sahəsinin qloballaşması nəticəsində uzual polisemiya problemi dərinləşir. Bu, terminlərin alınmasında da özünü göstərir. Bütün elm sahələrində vacib elmi-tədqiqat işlərindən biri terminlərin nizama salınmasıdır. Nizamasalma prosesində anlayışlar təhlil olunur, sistemləşdirilir və normalaşdırılır. Terminin daxil olduğu sahənin daxili bölgüsü geniş olduqda terminlər bu sahədə funksional ixtisaslaşmış anlayışları ifadə edir. Bu halda yaxın anlayışların müxtəlif terminlərlə adlandırılması tələb olunur. Yaxın anlayışları bildirən terminlərin qarışdırılması, onlardan birinin digərinin əvəzinə istifadə edilməsi mənə dolaşlıqlığı yaradır. Terminlərdən dəqiq istifadə etmək məqsədi ilə ümumi mənənin funksional ixtisaslaşmasını öyrənmək yaxın terminlərin sinonim sırasını qurmaq və onların real tətbiq sahəsini (uzusu) tapmaq lazım gəlir. Terminin real funksionallıq sferası sahəyə aid mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir. Terminoloji sistemdə dubletlər alınma terminlərin iştirakı ilə formalaşır. Belə terminlərin bir qismi ümumi mənənin sahədaxili funksional ixtisaslaşması üzrə fərqlənir. Terminoloji lüğətlərin tərtibində bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Elmi-texniki tərəqqi prosesi müxtəlif elmlərə məxsus terminlərin ayrı-ayrı dillərdə eyni şəkildə işlənməsini gerçəkləşdirir. Eyni zamanda terminologiyada unifikasiyanın aparılması da terminlərin müxtəlif dillərdə eyni şəkildə istifadə edilməsinə təkan verir. Müasir dövrdə ictimai-siyasi terminlərdən istifadə olunmasında da eyni cəhət müşahidə olunur. İngilis dilinin beynəlxalq miqyasda ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi tətbiqi isə bu dildə XX əsrdən başlayaraq yaranan yeni sözlərin dünyanın müxtəlif dillərinə keçməsinə şərait yaradır. Qeyd edək ki, yeni sözlər də daha çox terminləri əhatə edir. Terminin məzmun strukturuna aşağıdakı təşkilədiçi mənələr daxil olur: semantika, motivləşmə, siqnikativ mənə. Terminin məzmun strukturundan bəhs edərkən terminini mənə və mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. B.N.Qolovinin fikrinə görə, sözün mənəsi anlayışın əsasını və onun yaranma üsulunu təşkil edir. Sözün mənəsi anlayışın yaranıb mövcud olduğu çərçivədə onun mənə fərqləndirici formasıdır [2,s.47]. Sözün bu xüsusiyyəti yaddaşda hansısa informasiyanı canlandırır. “Terminoloji mənə həmişə şərtiliyi, emosionallığı və yozumluluğu qəbul etməyən birbaşa mənədir. Terminin motivləşməsi terminin yaranmasının əsasında duran əlamətlər üzrə təyin olunur. Motivləşmə terminin yaddaqalan olmasını, onun başqa terminlərlə əlaqəsini təmin edir” [6,s.130].

Terminologiyada terminin formasına, eləcə də terminin semantika və funksionallığına görə motivləşməsi baş verir. Birinci halda motivləşmə forma üzrə gedir və bu formanın nə üçün seçilməsi müzakirə obyektinə olur. İkinci halda isə adlandırma obyektinə və terminin terminoloji sistemdəki yerinə münasibət motivləşmə üçün zəruri prinsipə çevrilir [4,s.39].

Terminin funksiyası anlayışı adlandırmaqdır. Bu cəhət çoxkomponentli terminlərə sintaktik tamlığı saxlamağa imkan verir və tərkib elementlərinin miqdarını nəzərə almır.

V.M.Leyçik terminin funksiyasını təyin edərkən onun yaranması üçün əsas olan sözün nominativlik funksiyasına istinad edir. Nominativ funksiya xüsusi biliyi qeyd etmək imkanı verir. Termin predmet və anlayışı təqdim etdiyindən onun təqdim etmə funksiyası da qeyd olunur [4, s.39].

Terminin ikinci funksiyası siqnifikativ funksiya. Bu funksiya predmeti adlandırmağa xidmət edir. Terminin üçüncü funksiyası kommunikativ funksiya. Çünki termin xüsusi biliyin ötürülməsi vasitəsidir. Terminə everistik funksiya da şamil edilir. Elmi dərk etmə prosesində yeni biliklər əldə olunur. Termin yeni anlayışı bildirir. Termini qəbul etmək, onun istifadə etmək, anlamaq yeni biliklərin alınması deməkdir.

Lüğətlərin tərtibində termin və anlayış münasibətinin təyin olunması da vacib şərt. Anlayış ümumiləşmiş formada predmet və məfhumlar və onların xüsusiyyətləri olaraq meydana çıxan ümumi və spesifik əlamətlərin təyin edilməsi yolu ilə təyin edilir və bu obyektləri arasındakı münasibətləri ifadə edir. Obyektiv gerçəklikdə predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasında əsas üsullar - abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Anlayış insan beynində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikası nəticəsində meydana gəlir. Anlayışın formalaşmasının yeganə yolu predmet və məfhumlar haqqında məlumatların toplanmasıdır. Buna görə də anlayışda insanların ictimai-tarixi təcrübəsi toplanır, müəyyən dövrdə toplanmış biliklər yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur. Anlayışın ifadə forması isə terminlərdir. Terminlər isə tam formada lüğətlərdə toplanır, standart formaya salınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndizadə A.Ə. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasına dair, Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1984.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание, Москва, Высшая школа, 1977.
3. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, 1977.
4. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. - Москва: Изд-во ЛКИ, 2007.
5. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология//Вопросы терминология.- Москва: Изд-во АН СССР, 1961.
6. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории.-Москва: наука, 1989.

проф. Саялы Садыгова

ЛОГИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕРМИНОВ И ПОНЯТИЙ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы логико-функциональные особенности терминов и понятий при составлении терминологических словарей. Бурное развитие современной науки приводит к появлению новых направлений исследований. Развитие новых научных направлений расширяет границы областей употребления терминов. Поэтому составляемые словари должны отражать общий уровень развития науки и техники и быть к нему адаптированы. Следует учитывать, что термин является функциональной единицей научного языка.

Определение термина является основным направлением философии, лингвистики, семиотики, информатики и других областей науки. Термин всегда является частью смыслового целого. Учитывая это, важно при составлении словарей определять соотношение терминов и понятий. Понятие определяется путем определения общих и специфических признаков, выступающих как предметы и понятия, их характеристик в обобщенной форме, и выражает отношения между этими предметами. Основными способами формирования представлений о предметах и понятиях объективной действительности являются абстракция, обобщение, сравнение и определение.

Ключевые слова: терминологический, словарь, термин, понятие, функциональный признак, терминология.

prof. Sayali Sadigova

**LOGICAL-FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF TERMS AND CONCEPTS IN THE
COMPILATION OF TERMINOLOGICAL DICTIONARIES
SUMMARY**

In the article, the logical-functional features of terms and concepts in the compilation of terminological dictionaries were investigated. The rapid development of modern sciences results in the emergence of new research directions. The development of new scientific directions expands the boundaries of the fields of use of terms. Therefore, the compiled dictionaries should reflect the general level of development of science and technology and should be adapted to it. It should be taken into account that the term is a functional unit of scientific language. Definition of the term is the main direction of philosophy, linguistics, semiotics, informatics and other fields of science. A term is always a part of a semantic whole. Taking this into account, it is important to determine the relationship between terms and concepts in the compilation of dictionaries. The concept is determined by determining general and specific signs that appear as objects and concepts and their characteristics in a generalized form, and expresses the relations between these objects. The main methods of forming concepts about objects and concepts in objective reality are abstraction, generalization, comparison and definition.

Key words: terminological, dictionary, term, concept, functional feature, terminology.

Çapa tövsiyə edən:

*AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Terminologiya şöbəsi*

Rəyçilər:

*professor Nadir Məmmədli
professor İkrəm Qasımov*